

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
The study of Mir Ali Tabrizi's Orthography,
Based on the version of Khusraw u Shirin by Nizami
(Protected in Freer Gallery 808 A.H-1406 A.D)
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

قواعد رسم الخط میرعلی تبریزی براساس نسخه خسرو و شیرین نظامی (محفوظ در گالری فریر - ۸۰۸ هجری قمری)

فاطمه شه کلاهی*^۱

۱. کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۶/۰۶/۲۰ تاریخ اصلاح: ۹۶/۱۲/۲۲ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۲/۰۲ تاریخ انتشار: ۹۷/۰۴/۰۱

چکیده

میرعلی بن حسن تبریزی ملقب به «قُدْوَه‌الکُتَابِ مُعَلّی» از بزرگ‌ترین خوشنویسان عصر تیموری برای نخستین بار خوشنویسی نستعلیق را تحت قاعده و هیئتی متمایز درآورد. تنها اثر مرقوم موثق میرعلی، نسخه خسرو و شیرین نظامی به تاریخ ۸۰۸ هـ.ق/۱۴۰۶ م محفوظ در گالری هنری فریر است که از منظر شیوه کتابت و رسم الخط اهمیت شایان توجهی دارد. بر همین اساس، موضوع این مقاله بررسی رسم الخط میرعلی تبریزی با تکیه بر این نسخه خطی است.

هدف از انجام این مقاله شناخت شیوه و قواعد به کار رفته در خط میرعلی به عنوان نمونه‌های اولیه خوشنویسی نستعلیق است. همچنین در این راستا سعی شده تا به این سؤال‌ها پاسخ داده شود: ۱. حُسن تشکیل در رسم الخط میرعلی تبریزی چگونه است؟ ۲. قواعد حسن وضع در شیوه کتابت نستعلیق میرعلی چگونه است؟

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی انجام پذیرفته و روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای (اسناد مکتوب) و میدانی (مشاهده مستقیم) است.

حُسن تشکیل در نگارش میرعلی نشان می‌دهد که کشیدگی‌ها از قواعد معین و نسبتاً ثابتی تبعیت کرده و غالباً کوتاه، تند و تیز هستند. فرم و تناسب حرکت دوم دوایر در تمام حروف به‌طور مشابه تکرار شده است. نقطه‌ها با شیبی یکسان، بدون گوشه‌های تیز و عرض کمتر از پهنای قلم اجرا شده‌اند. حُسن وضع در کتابت میرعلی به صورت حداقل یک کشیدگی در اکثر مصرع‌ها و حذف حروف پایانی و برخی نقاط ضروری حروف ظاهر می‌شود. افزودن نقطه به پیروی از سنت قدیم کتابت است و اتصال برخی از حروف احتمالاً تحت تأثیر خط تعلیق بوده است. اعراب‌گذاری و حرکات تزئینی به چند مورد جزئی محدود شده است.

واژگان کلیدی: خوشنویسی، رسم الخط، نستعلیق، میرعلی تبریزی، خسرو و شیرین نظامی.

مقدمه

روحیه زیبایی‌شناختی ایرانیان دارد. میرعلی بن حسن تبریزی ملقب به «قُدْوَه‌الکُتَابِ مُعَلّی» در قرن نهم هجری/پانزدهم میلادی، این خط را تحت قاعده و هیئتی متمایز درآورد و برای نخستین بار اصول و قواعد خوشنویسی نستعلیق را وضع کرد. نقش میرعلی در این امر آن‌چنان مهم و اساسی است که در ادوار بعدی پیروان و استادان

نستعلیق یکی از شیوه‌های رایج نگارش خط خوش فارسی است و ظرافت‌ها و هماهنگی‌های آن نشانه‌ای از

* نویسنده مسئول : Shakhkolahi.f@yahoo.com
۰۹۳۶۷۶۰۵۹۵۳

با وجود پیشینه غنی و طولانی در سنت ایرانی-اسلامی، اما در سال‌های اخیر، پژوهش‌های صورت گرفته در این حوزه بسیار اندک و محدود بوده است. از قدیمی‌ترین نمونه‌های بررسی تحلیلی خوشنویسی نستعلیق که بیشتر با ماهیت نظری و در قالب نظم آرایه شده‌اند، می‌توان به رسائل آداب‌المشق و مدادالخطوط منسوب به میرعماد و میرعلی هروی و صراط‌السطور تألیف سلطانعلی مشهدی اشاره کرد (الحسنی، ۱۳۷۳: ۳۱؛ هروی، ۱۳۷۳: ۱؛ مشهدی، ۱۳۷۳: ۱۵). همچنین به‌طور مفصل‌تر در رسائلی چون رسم‌الخط و آداب‌الخط مجنون رفیقی هروی، نفایس‌الفنون شمس‌الدین محمد آملی، راحه‌الصدور محمد بن علی بن سلیمان الراوندی و فوایدالخطوط درویش محمد بخاری آرایه شده است (رفیقی هروی الف، ۱۳۷۳: ۳۱؛ رفیقی هروی ب، ۱۳۷۳: ۱۷۵؛ آملی، ۱۳۷۳: ۲۰۳؛ راوندی، ۱۳۷۳: ۱۶۵؛ بخاری، ۱۳۷۳: ۳۰۵). از جدیدترین پژوهش‌ها در این زمینه می‌توان به کتاب اصول و مبانی خط نستعلیق (۱۳۹۴) تألیف روح‌الله اسحاق‌زاده که به مقایسه شیوه خط میرعماد و استاد امیرخانی می‌پردازد، اشاره کرد. همچنین مقالاتی چون «بررسی تطبیقی رسم‌الخط شاهنامه رشیدا با شیوه خوشنویسی عبدالرشید دیلمی» (پاکزاد و فدوی، ۱۳۹۱: ۵-۱۹) و «مطالعه تطبیقی دو سبک رایج خط نستعلیق: سبک میرعمادالحسنی و محمدرضا کلهر» (انصاریان، ۱۳۹۴: ۴۹-۴۰) که به بررسی رسم‌الخط هر یک از نستعلیق‌نویسان می‌پردازند، در این زمینه شایان توجه است. کاوه تیموری در مقاله «خوشنویسی معاصر ایران» به بررسی شیوه عمادالکتاب و اهمیت او به عنوان حلقه ارتباطی خوشنویسی قاجار و دوره معاصر پرداخته است (تیموری، ۱۳۹۰: ۲۵-۱۶). محمد مهدی قطاع در مقاله «تحلیلی بر کرسی خط نستعلیق شیوه میرعماد» به بررسی چگونگی قرارگیری حروف روی خط کرسی در شیوه میرعماد می‌پردازد (قطاع، ۱۳۸۰: ۸۷-۸۲). جلال متینی در مقاله «رسم‌الخط نسخه ختم‌الغریب» به مقایسه این نسخه با چند نسخه کهن فارسی می‌پردازد که بیشتر به مطالعات زبان‌شناسی نزدیک است. مثلاً حرف «آ» در این نسخه‌ها به چهار صورت «آ»، «آ»، «آ» و «آ» است (متینی، ۱۳۸۶: ۱۰۲-۹۵). بهرام برومندامین در مقاله «نشانه‌ها، آرایه‌ها و آذین‌ها در دستنویس‌های پهلوی و اوستایی» به نحوه نگارش کلمات آغازین در سرلوح‌ها و چگونگی استفاده از گل به جای نقطه، استفاده از اشکال حیوانی و انسانی برای تزئین، نشان‌دار کردن حروف و غیره در خط پهلوی و اوستایی پرداخته است (برومندامین، ۱۳۸۶: ۳۸۸-۳۶۹). هدا کاسپور و عبدالرضا

به‌نام خط، گاه از او به‌عنوان مبدع نستعلیق یاد کرده‌اند. این موضوع در این مقاله با توجه به نسخه خسرو و شیرین نظامی به تاریخ ۸۰۸ هـ.ق/۱۴۰۶ م محفوظ در گالری هنری فریر، مطرح و مدنظر قرار گرفته است. با توجه به متن انجامه^۱ نسخه خسرو و شیرین که دربردارنده رقم^۲ کامل میرعلی است، نسخه مذکور تنها نسخه‌ای است که با اطمینان می‌توان آن را متعلق به میرعلی دانست. با این وجود تاکنون مطالعه جدی و مستقلی پیرامون شیوه کتابت این نسخه یا خط میرعلی تبریزی صورت نگرفته است. لذا در این پژوهش به بررسی رسم‌الخط این هنرمند با تکیه بر تنها اثر موثق و مرقوم او، نسخه خسرو و شیرین، پرداخته شده و هدف از آن شناخت شیوه و قواعد به‌کار رفته در خط میرعلی به‌عنوان نمونه‌های اولیه خوشنویسی نستعلیق است.

پیشینه تحقیق

مطالعات صورت گرفته در حیطه خوشنویسی ایرانی در چهار گروه قابل بررسی است. گروه اول تحقیقاتی را شامل می‌شود که از منظر فلسفی و نظری به خوشنویسی توجه کرده‌اند. مثلاً مقاله «نقد دیدگاه سنت‌گرایان در مورد سرآغاز هنر خوشنویسی» که به تحلیل نظرات سنت‌گرایان در مورد خوشنویسی و دیگر مسایل متافیزیک مرتبط با آن پرداخته است (موسوی‌رکنی، ۱۳۹۵: ۶۸-۶۱) یا مقاله «پیوند خوشنویسی و تشیع در عصر تیموریان» که به تبیین نقش خوشنویسی در نشر اعتقادات مذهبی جامعه و به‌طور خاص تشیع می‌پردازد (عابدین پور، فیاض انوش و اللهیاری، ۱۳۹۴: ۱۷۰-۱۴۳) یا مقاله «پژوهشی در اجازه‌نامه یا اذن‌نامه در قلمرو هنر خوشنویسی» از مباحث اعتقادی در این هنر سخن رفته است (روان‌جو، ۱۳۹۱: ۵۰-۴۳).

گروه دوم پژوهش‌هایی است که به شرح احوال خوشنویسان پرداخته و اغلب در قالب تذکره‌نویسی منتشر شده‌اند. در این زمینه می‌توان به کتاب‌های تذکره‌الخطاطین تألیف سنگلاخ خراسانی و گلستان هنر نوشته قاضی احمد قمی اشاره کرد (سنگلاخ خراسانی، ۱۳۸۸؛ قمی، ۱۳۸۳). گروه سوم آثاری است که به شرح اصطلاحات و واژگان تخصصی این رشته هنری می‌پردازند. جامع‌ترین کتاب در این زمینه، فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته تألیف حمیدرضا قلیچ‌خانی است. همچنین در این زمینه کتاب اصطلاحات خوشنویسی در شعر شاعران بزرگ ایران تألیف آزاد محمودی (۱۳۸۷) شایان توجه است.

گروه چهارم مطالعات سبک‌شناسانه خوشنویسی است که

متولد ۷۶۲هـ.ق/۱۳۶۰م در تبریز و فرزند میرعلی سلطانی از خوشنویسان به نام در سده هشتم و نهم هجری/چهاردهم و پانزدهم میلادی است. میرزا سنگلاخ تاریخ وفات میرعلی را ۸۵۰هـ.ق/۱۴۴۸م ذکر کرده است (سرمدی، ۱۳۷۹: ۹۱۳). یکی از بحث برانگیزترین موضوعات در منابع تاریخی، مسئله مخترع یا واضع بودن میرعلی تبریزی است. میرعلی هروی در رساله مدادالخط، مجنون رفیقی هروی در رساله خط و سواد و غلام محمد هفت قلمی دهلوی در تذکره خوشنویسان، میرعلی را مبدع خط نسخ تعلیق می‌دانند (هروی، ۱۳۷۳: ۸؛ رفیقی هروی، ۱۳۹۳ ج: ۲۵۸؛ هفت قلمی دهلوی، ۱۳۳۹: ۴۲). در مقابل برخی از صاحب نظران با توجه به وجود آثار خطی مقدم بر زمان کتابت میرعلی، او را «واضع الخط» یا وضع کننده قواعد خط نستعلیق لقب داده‌اند. سلطانی مشهدی در صراط السطور چنین می‌سراید: نسخ تعلیق اگر خفی و جلیست/ واضع الاصل خواجه میرعلیست (مشهدی، ۱۳۷۳: ۲۴). کتابت جعفر تبریزی در قطعه‌ای که اکنون در کتابخانه موزه گلستان موجود است، مبتنی بر همین موضوع است: «کتیبه العبد المذنب جعفر الکاتب علی طریق الاصل علی بن حسن سلطانی» (فضائلی، ۱۳۹۰: ۴۵۳). قمی در گلستان هنر و هدایت الله لسان الملک در بند ۸۵۰ تذکره خود میرعلی را سرآمد اهل روزگار و واضع خط نستعلیق دانسته‌اند (قمی، ۱۳۸۳: ۵۷؛ لسان الملک، بی تا: ۶۶). مصطفی عالی افندی در مناقب هنروران علاوه بر اینکه او را واضع نستعلیق می‌داند او را «قدوه الکتاب معلی» (پیشگام خوشنویسان اولی) می‌نامد (عالی افندی، ۱۳۶۹: ۵۹). از جمله آثاری که کارشناسان به میرعلی نسبت داده‌اند می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: مرقعی از مناجات حضرت علی (ع) با ترجمه فارسی در کتابخانه موزه گلستان، یک نسخه خمسه نظامی و امیر خسرو دهلوی به تاریخ ۸۲۴هـ.ق/۱۴۲۲م در کتابخانه ملی تهران، یک نسخه کلیات سعدی در یک مجموعه شخصی به تاریخ ۸۴۰هـ.ق/۱۴۲۸م، یک نسخه بوستان سعدی به سال ۷۷۹هـ.ق/۱۳۷۷م. تنها نسخه‌ای که رقم کامل این هنرمند-میرعلی بن حسن تبریزی-در آن آمده است و با اطمینان می‌توان کتابت آن را متعلق به او دانست، نسخه خسرو و شیرین نظامی به سال ۸۰۸هـ.ق/۱۴۰۶م است (تصویر ۱). نسخه خطی و مصور خسرو و شیرین به شماره ۳۱۳۴ در گالری فریر واشنگتن محفوظ است. متن نسخه در برگ‌های نخودی رنگ مرغوب و آهار زده در سال ۸۰۸هـ.ق/۱۴۰۶م کتابت شده است و حاشیه‌های پهن کتاب که با جدول بندی سبز و طلایی از محدوده متن جدا شده است، مزین به

چربی در مقاله «مقایسه تطبیقی شیوه خط خوشنویسان تأثیرگذار در تولید نرم افزارهای خوشنویسی» به یکی از بسترهای نوین در عرصه خوشنویسی اشاره داشته و به تحلیل میزان تأثیر خط نستعلیق میرعماد و کلهر و خط ثلث شیوه ترکی و عربی در تولید نرم افزارهای خوشنویسی پرداخته‌اند (کاسپور و چربی، ۱۳۹۲: ۶۳-۵۱). این دست از مطالعات که اغلب به تجزیه و تحلیل تجسمی رسم الخط استادان می‌پردازند، به ماهیت این پژوهش نزدیک تر است، اما تاکنون پژوهشی در زمینه بررسی رسم الخط میرعلی انجام نشده است.

سؤالات تحقیق

سؤالات تحقیق عبارتند از: ۱. حُسن تشکیل در رسم الخط میرعلی تبریزی چگونه است؟ ۲. قواعد حسن وضع در شیوه کتابت نستعلیق میرعلی چگونه است؟ به منظور پاسخ به سؤال اول پژوهش، حروف از حیث نوع نگارش در چهار دسته کشیدگی‌ها (مدات)، دوایر، مفردات و نقطه‌ها مورد ارزیابی قرار گرفته و به جهت پاسخ به سؤال دوم، رسم الخط میرعلی در مواردی از جمله کاستن و افزودن نقطه، کاستن حروف، تزیینات و آرایه‌ها، اتصال حروف و نوع سطر بندی، تجزیه و تحلیل شده است.

روش تحقیق

روش استفاده شده در این مطالعه از نوع توصیفی-تحلیلی است. در این روند رسم الخط میرعلی تبریزی براساس دو اصل کلی در خوشنویسی، یعنی حُسن تشکیل و حُسن وضع، به شیوه تجسمی بررسی و تحلیل شده است. روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای (اسناد مکتوب) و میدانی (مشاهده مستقیم) است. در روش میدانی هر یک از حروف الفبای فارسی از نسخه خسرو و شیرین نمونه برداری و بزرگ‌نمایی شده است، سپس به جهت تجزیه و تحلیل شکل حروف و یافتن قواعد نگارشی به کار رفته در آن، به طور مجزا اجرای خطی شده‌اند.

مبانی نظری

• میرعلی تبریزی و نسخه خسرو و شیرین

میرعلی تبریزی از بزرگ‌ترین خوشنویسان عصر امیر تیمور گورکانی (حک ۷۷۱-۸۰۷هـ.ق/۱۳۷۰-۱۴۰۵م) و پسرش شاهرخ (حک ۸۰۷-۸۵۰هـ.ق/۱۴۰۵-۱۴۴۷م) است. در تذکره‌ها و کتب تاریخی به زندگی و هنر او بسیار اشاره شده است و همواره مورد ستایش استادان خط بوده است. او

تصویر ۱. رقم کامل میرعلی بن حسن تبریزی در انجامه نسخه خسرو و شیرین نظامی. مأخذ: گالری فریر: <http://www.asia.si.edu/explore/nastaiq/mir-ali-tabrizi.asp>.

تبریزی براساس دو اصل حُسن تشکیل و حُسن وضع قابل بررسی است.

حُسن تشکیل در رسم الخط میرعلی تبریزی

حُسن تشکیل یا حُسن نگارش به معنای رعایت اصول و قواعد نوشتن حروف است که شامل نسبت، سطح، دور، قوت، ضعف، صعود و نزول حقیقی و مجازی است. براین اساس حُسن تشکیل در رسم الخط میرعلی در چهار دسته کشیدگی‌ها (مدات)، دوایر، مفردات و نقطه‌ها مورد سنجش قرار گرفته‌اند.

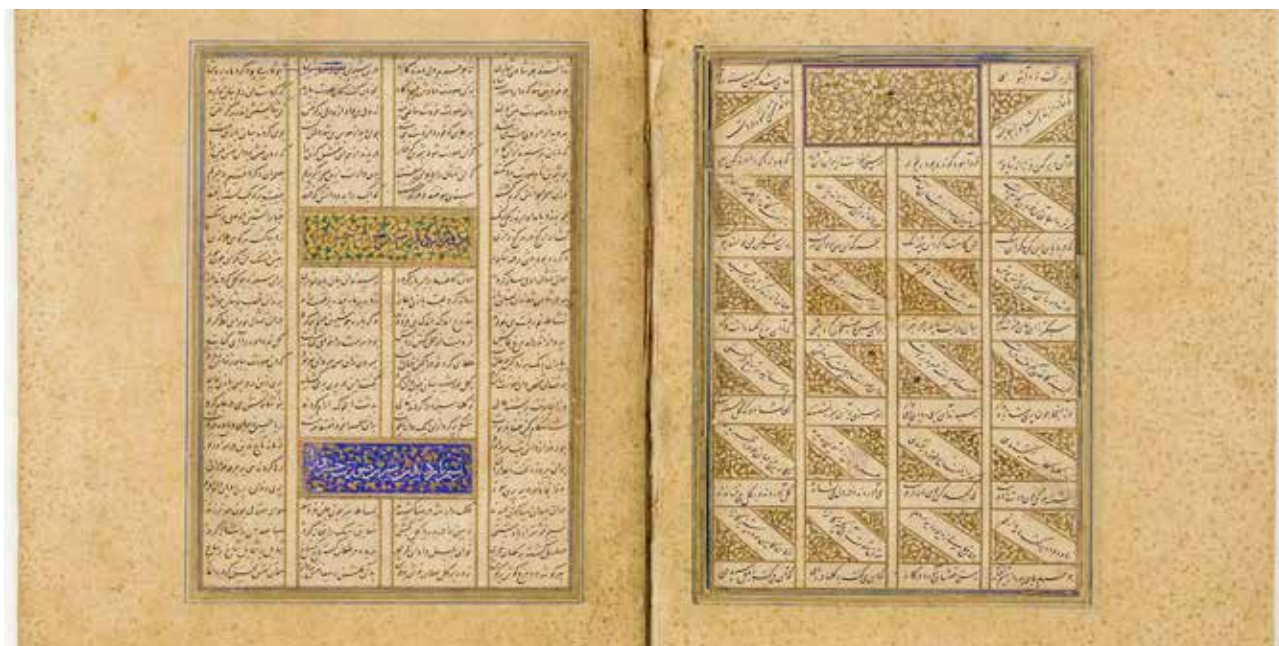
الف. کشیدگی‌ها

کشیدگی‌ها یا مدات به دلیل ساختار افقی و نسبتاً بزرگی که دارند از اهمیت ویژه‌ای در یک قطعه خوشنویسی برخوردارند. این حروف شامل (ب)، (ک)، (گ)، (ف)، (ی) معکوس و حرکت اول در (س) کشیده است. حرف (ب) به دو شکل بلند و کوتاه موجود است. (ب) کشیده دارای ۸ نقطه طول و تقریباً ۲ نقطه ارتفاع است (تصویر ۳). شروع و پایان (ب) در یک راستا نیست، بلکه نوک آن ۵/۰ نقطه بلندتر است. زاویه قلم‌گذاری^۵ در ابتدای (ب) ۶۰ درجه و انتهای آن تقریباً به ۹۰ درجه ختم می‌شود. قواعد به کار رفته در (ب) کوتاه شامل ۴ نقطه طول، ۱/۵ نقطه ارتفاع، ۵/۰ نقطه گودی است و ابتدا و انتهای آن در یک راستاست. حروف (ک)، (ف)، (ی) معکوس برخلاف (ب) با دو حرکت قلم کتابت شده‌اند. تمام (گ)‌ها بدون سرکش دوم و به صورت (ک) نوشته شده است. سرکش‌ها دارای شیب زیاد و زاویه آنها بین ۴۰ تا ۵۰ درجه متغیر است.

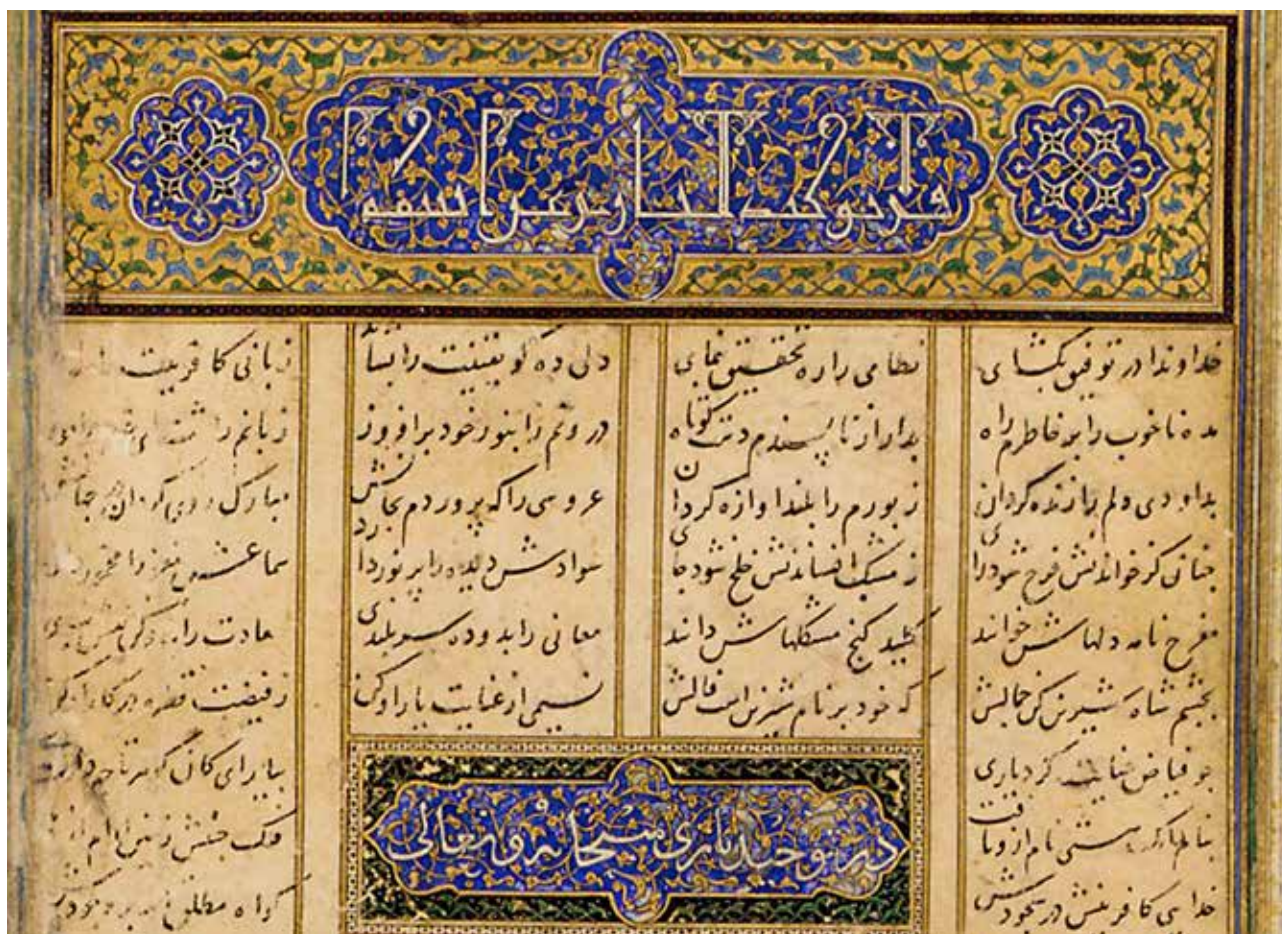
افشان‌های طلائی^۳ است. ابعاد سند ۱۸/۳ در ۱۲/۷ سانتی‌متر است. هر صفحه مشتمل بر ۴ ستون ۲۵ سطری است و هر ستون دربردارنده یک مصرع است. سطرها غالباً به صورت افقی و برخی مورب کتابت شده‌اند. این شیوه سطربندی که برای نخستین بار در این نسخه ظاهر شده است، بعدها در دیگر نسخ خطی ایرانی گسترش و تنوع می‌یابد (تصویر ۲). هر صفحه به دو قلم مختلف جلی و خفی^۴ نگاشته شده است. سرفصل‌ها در کتیبه‌هایی به خط ثلث مذهب به رنگ آبی، طلائی و سفید در ستون‌های دوم و سوم جای گرفته‌اند. سرلوح آغازین نسخه به خط کوفی تزیینی با قلمی تقریباً هم‌اندازه با سرفصل‌هاست.

یافته‌ها

میرعلی تبریزی با وضع کردن قواعدی مشخص برای نستعلیق، این خط را به صورت مستقل عرضه کرد و به آن هویتی آشکار داد. این قواعد بیشتر براساس ظرافت‌ها و حرکات لطیف شکل گرفت تا حدی که در مقایسه با دیگر خطوط، نستعلیق روحیه و ذوق هنری ایرانیان را به بهترین نحو به نمایش می‌گذارد (تصویر ۳). در رساله‌های کهن خوشنویسی، داستانی نقل شده که میرعلی شبی در خواب، پرواز غازها را دید و حرکات سیال نستعلیق را از حرکات نرم بدن این پرندگان هنگام پرواز الهام گرفت (فضائلی، ۱۳۹۰: ۴۵۴). در خط میرعلی زیبایی و تناسب، هماهنگی و استواری به حد کمال رسید و عمده حرکات حروف آن براساس منحنی‌هاست، لذا رسم الخط میرعلی

تصویر ۲. نمونه دو صفحه‌ای از نسخه خسرو و شیرین نظامی. مأخذ: گالری فریر: <http://www.asia.si.edu/explore/nastaiq/mir-ali-tabrizi.asp>.

تصویر ۳. بهره‌گیری از حرکات نرم و سیال در خط نستعلیق میرعلی در مقایسه با خطوط دیگر در نسخه خسرو و شیرین نظامی. مأخذ: گالری فریر: <http://www.asia.si.edu/explore/nastaiq/mir-ali-tabrizi.asp>.

گردی حروف (ق)، (ص)، (ل) و (س) شبیه به حرف (ن) نوشته شده است. سر(ق) مانند سر(ف) فاقد زائده لازم جهت اتصال سر به قسمت گردی است و نقطه‌های آن در محل‌های مختلف قرار گرفته‌اند. سر(ص) از ابتدا تا انتها با ضخامتی یکنواخت در حدود ۳:۱ پهنای قلم اجرا شده است و فاقد قوت و ضعف کافی است. حرف (ل) مشتمل بر(الف) با ارتفاع ۳ تا ۳/۵ نقطه و شکلی شبیه حرف (ن) است.

دندانه‌های (س) دارای شیب زیاد هستند و محل اجرای آنها از روی خط کرسی است. با رعایت اصل قوت و ضعف در خط، هر یک از دندانه‌ها به خوبی از یکدیگر تفکیک شده‌اند. حرکت اول و دوم (ی) که شکلی مارپیچ دارد و سر این حرف را تشکیل می‌دهد، بدون قوت و ضعف اجرا شده است و دهانه (ی) تا ۱ نقطه کاهش یافته است. سر(ح) و (ع) تقریباً ۱/۵ نقطه است و قسمت گردی این دو حرف ۳/۵ نقطه است.

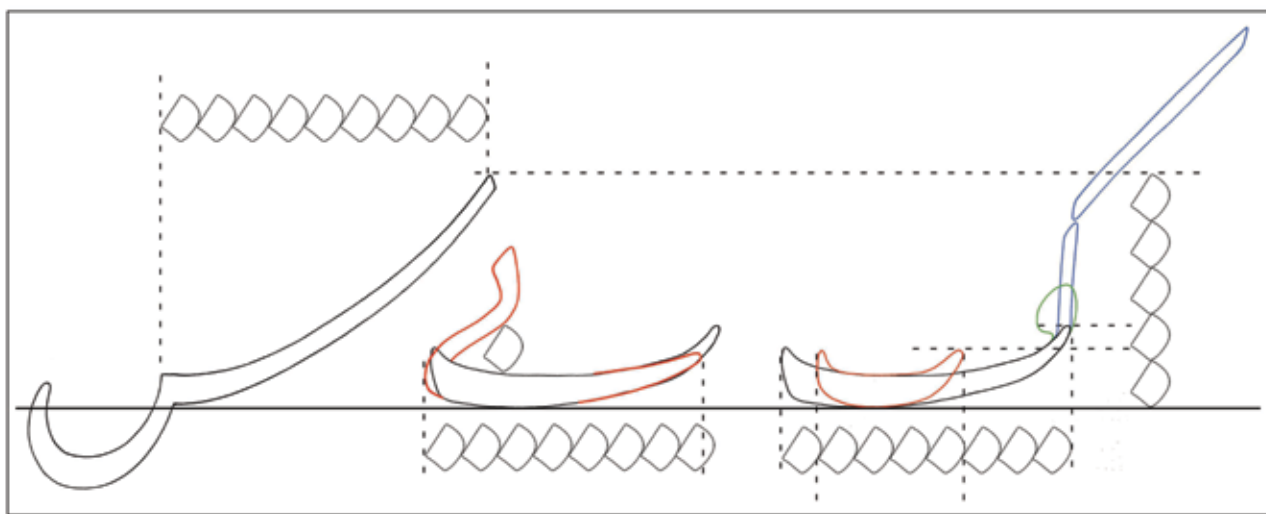
ج. مفردات

در گروه حروف مفرد(الف)، (د)، (ر)، (و)، (ه)، (ط) و (م) قابل بررسی است. در کتابت میرعلی ۳ نمونه(الف) با زاویه قلم‌گذاری و انحنای مختلف وجود دارد، ولی به‌طور کلی حالت اول بیشتر از دو نوع دیگر در این نسخه تکرار شده است (تصویر ۵). ارتفاع (الف) به‌ندرت ۳ نقطه و در اکثر موارد کمتر از این میزان است. ارتفاع (الف) در حرف(م)، کوتاه‌تر از حالت عادی و بین ۳ تا ۳/۵ نقطه متغیر است. همچنین در برخی از موارد، (الف)ها از محور مستقیم خود

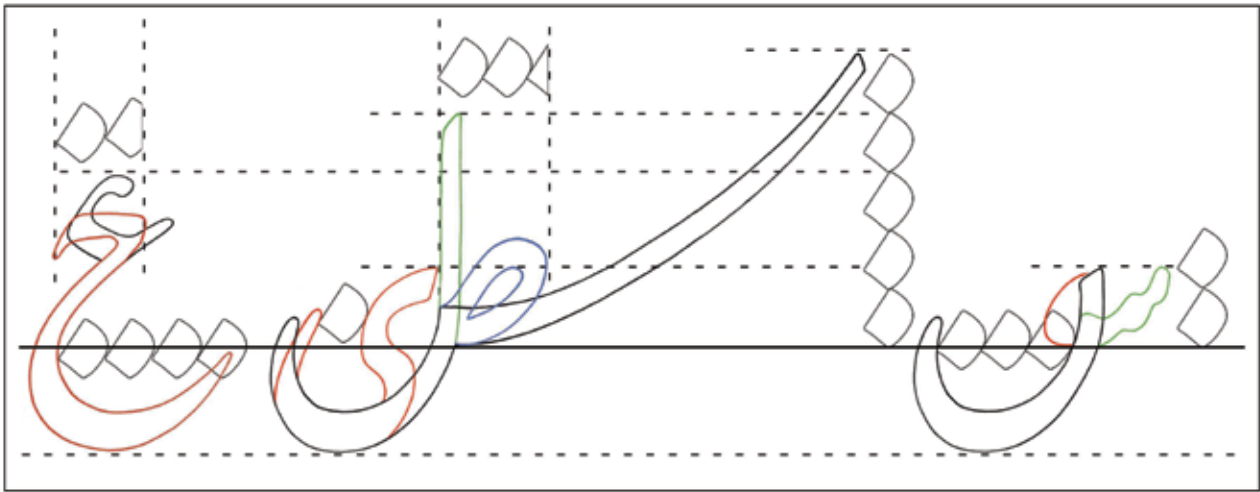
البته در رسم الخط میرعلی سرکش‌ها جایگاه ثابتی ندارند و در اثر تندنویسی در موقعیت‌های مختلفی قرار گرفته‌اند. ارتفاع و عرض سر(ف) از یک نقطه کمتر و فاقد زائده زیرین برای اتصال بهتر کشیدگی به آن است. کشیدگی حروف(ف)و(ک) عیناً همانند(ب) بلند است. حرف(ف) در حالت متصل میانی-مثل کلمه نفس-بدون چشمه یا فضای خالی میانی است و اندازه آن بسیار کوچک است. (ی) معکوس در کتابت میرعلی غالباً به‌صورت متصل به‌کار رفته است، و به‌ندرت در حالت منفصل است، اگرچه شکل متصل و منفصل آن به یک قاعده نوشته شده‌اند و تفاوتی در ظاهر با یکدیگر ندارند. این کشیده از چپ به راست اجرا شده و از ۱ تا ۱/۵ نقطه شیب دارد. طول آن بسیار کمتر از حد معمول و بین ۷/۵ تا ۸ نقطه متغیر است. فضای خالی بین سر(ی) معکوس تا کشیدگی آن ۱ نقطه است. (س) کشیده دارای ۹ نقطه طول، ۵ نقطه ارتفاع است و شبیه در حدود ۴۰ درجه دارد.

ب. دوایر

گروه حروف گرد، (ن)، (ق)، (ص)، (ل)، (س)، حرکت دوم(س) کشیده، (ی)، (ح) و (ع) را شامل می‌شود. کلیه حروف گرد به استثنای حرف(ن) با دو یا چند حرکت قلم اجرا شده‌اند. دهانه حرف (ن) در رسم الخط میرعلی ۳ نقطه است و قسمت پایین سمت چپ آن اندکی گودتر است. همچنین نقطه (ن) جایگاه ثابت و مشخصی ندارد ولی اغلب در مرکز فضای منفی قرار دارد (تصویر ۴). قسمت

تصویر ۴. قواعد حسن تشکیل در حروف کشیده در رسم الخط میرعلی. مأخذ: نگارنده.

تصویر ۵. قواعد حسن تشکیل در حروف گرد در رسم الخط میرعلی. مأخذ: نگارنده.

نسبتاً کوتاه و در حدود ۲/۵ نقطه همانند نوع اول (الف) به وسط حرکت اول وصل شده است (تصویر ۶).

د. نقطه‌ها

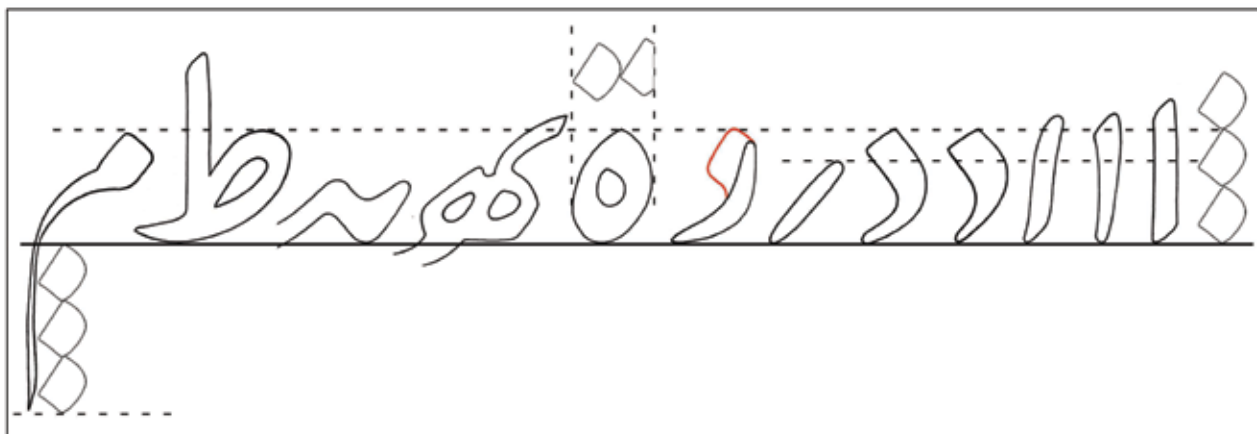
در رسم الخط میرعلی، نقطه‌ها کمتر از پهنای قلم است، گوشه‌ها بدون تیزی و با انحنای متفاوت اجرا شده‌اند. زاویه نقطه‌گذاری ۶۰ درجه است و قطرهای نقطه نسبت به خط کرسی ۱۵ درجه به سمت چپ متمایل است (تصویر ۶). نقطه‌های دوتایی اغلب به صورت مجزا و فاصله‌دار و گاه پیوسته نوشته شده است. قطرهای دو نقطه در یک راستا نبوده و هر کدام از نقطه‌ها محور جداگانه‌ای دارد (خط A و B). نقطه‌های دوتایی عمودی، به ندرت وجود دارد و اکثراً در انتهای سطر و در مواردی اجرا شده‌اند که کاتب با کمبود فضا روبرو شده است.

سه نقطه‌ها در نگارش میرعلی با قاعده خاصی کتابت شده‌اند. دو نقطه اول دقیقاً با اصول دو نقطه‌ای هماهنگ است، منتها نقطه سوم گاه به سمت راست یا چپ متمایل شده است. شکل دیگر سه نقطه به صورت افقی است. بدین صورت که هر سه نقطه به صورت افقی با فاصله یکسان در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند (تصویر ۷ و ۸).

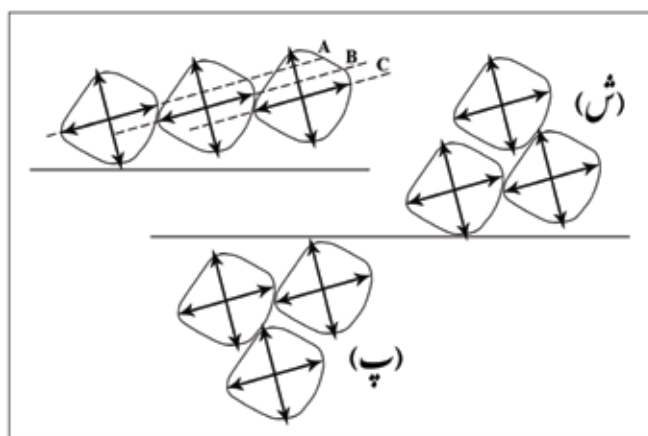
• حسن وضع در رسم الخط میرعلی تبریزی

حسن وضع به معنی رعایت اصول سطر بندی است که شامل چگونگی پیوند دادن حروف با یکدیگر، طرز مجاورت کلمات و نوع ترکیب بندی در سطر است. حسن وضع در رسم الخط میرعلی را می‌توان در کاستن و افزودن نقطه، کاستن حروف، تزیینات و آرایه‌ها، اتصال حروف و نوع سطر بندی بررسی کرد. الف. کاستن و افزودن نقطه

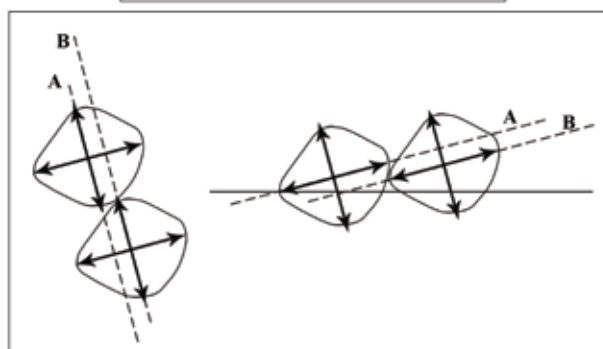
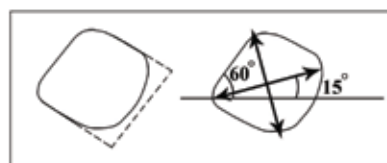
خارج شده و به نظر کج می‌رسند. حرف (د) به فراخور حرف بعد از آن به دو شکل کتابت شده است. نوع اول، قبل از حروف (ر)، (ز) و (ژ) است و دهانه‌ای باز و گشاد دارد. نوع دوم که رایج‌ترین نمونه (د) است، قبل از تمام حروف الفبا به غیر از حروف فوق نوشته می‌شود و دهانه‌ای تقریباً ۱ نقطه دارد. ارتفاع هر دو نمونه از (د)، ۲ نقطه است و هیچ شکست یا تغییر زاویه ناگهانی در انتهای آنها وجود ندارد و به تدریج از ضخامت خط کم می‌شود. در شیوه نگارش میرعلی دو نمونه (ر) موجود است. نوع اول، بعد از حروف (د) و (ذ) است و شبیه یک خط شیب‌دار ۵۰ درجه با ارتفاع کمتر از ۲ نقطه است و ضخامت آن از ابتدا تا انتها یکسان و حدود ۱:۳ پهنای قلم است. نوع دوم، بعد از کلیه حروف الفبا به غیر از (د) و (ذ) نوشته شده است. از ۲ نقطه بالای خط زمینه با ۱:۳ قلم شروع می‌شود، در میانه به ۱:۲ پهنای قلم می‌رسد و به تدریج از ضخامت آن کاسته می‌شود. سر (و) همانند سر (ف) اجرا شده است و به جای اینکه حالتی گرد و دوار داشته باشد، به نظر چند وجهی می‌آید. حرکت دوم حرف (و) مانند شکل دوم (ر) است. دور و حرکت منحنی‌وار در حرف (ه) بدون قوت و ضعف است و کل آن با دو ضخامت اجرا شده است. قسمت ابتدایی و میانی آن با تمام قلم و مابقی با ۳:۴ قلم نوشته شده است. از این‌رو عرض آن بیش از ۱ نقطه است و به نظر سنگین و غیرمتعادل می‌رسد. (ه) دو چشم در رسم الخط میرعلی به ندرت یافت می‌شود و اغلب از (ه) گوشواره‌دار در ابتدای کلمه و (هـ) میانی در وسط کلمه استفاده شده است. البته در نوع گوشواره‌دار آن، حرکت زیرین-گوشواره-حذف شده است. سر (ط) شبیه به حرکت اول حرف (ص) است. (الف) آن

تصویر ۶. قواعد حسن تشکیل در حروف مفرد در رسم الخط میرعلی. مأخذ: نگارنده.

تصویر ۸. قواعد حسن تشکیل در نقطه‌های سه‌تایی در رسم الخط میرعلی. مأخذ: نگارنده.

تصویر ۷. قواعد حسن تشکیل در نقطه‌های تکی و دوتایی در رسم الخط میرعلی. مأخذ: نگارنده.

در نگارش میرعلی به ندرت وجود دارد. مثلاً همزه (ه) با دو کارکرد کسره اضافه روی (های) غیرملفوظ (ه)، و نشان (ک) استفاده شده است. همچنین زیر حرف (ص) در حالت کشیده و غیرکشیده، حرکتی شبیه سر (ص) اجرا شده است. نمونه‌هایی از این تزیینات در جدول ۱ ارایه شده است.

د. اتصال حروف

در شیوه نستعلیق میرعلی هر گاه (ه) آخر بعد از حروف (ر)، (ز)، (و)، (د) و (ذ) قرار گیرد، به حرف ماقبل خود اتصال پیدا کرده است. نمونه‌هایی از این اتصالات در جدول ۱ ارایه شده است.

ه. نوع سطر بندی

در نوع سطر بندی میرعلی حداقل یک کشیده در هر مصرع

در اغلب موارد میرعلی نقطه‌ها را با توجه به نیاز حروف یا کلمات کتابت کرده است، اما گاه از تعدادی نقطه در سطر کاسته یا برخی نقاط را به صورت تزیینی به حروف اضافه کرده است. نمونه‌هایی از کاستن نقطه و افزایش نقطه در زیر حروفی مانند (س) و (ش) کشیده، (ی) معکوس، (و) و (ک) در جدول ۱ ارایه شده است.

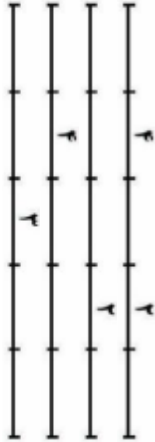
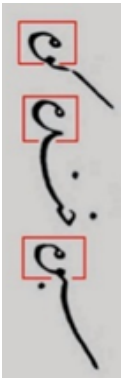
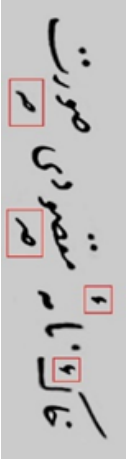

ب. کاستن حروف

در بسیاری از مصرع‌ها، حروف و کلمات انتهایی ستون‌های چهارم در هر صفحه، حذف شده‌اند. نمونه‌هایی از این حذفیات در جدول ۱ ارایه شده است.

ج. تزیینات و آرایه‌ها

از تزیینات حروف می‌توان به اعراب‌گذاری اشاره کرد که

جدول ۱. قواعد حسن وضع در رسم الخط میرعلی. مأخذ: نگارنده.

نوع سطر بندی	اتصال حروف	تزیینات و آرایه‌ها	کاستن حروف	افزودن نقطه	کاستن نقطه
					

(ع) و (ی) - حرکت دوم که گردی آنها را تشکیل می‌دهد، به‌عنوان شکل پایه حروف گرد تکرار شده است. این شکل در رسم الخط میرعلی حاصل حرکتی است بر حول دایره‌ای به قطر ۳ نقطه که از ۲:۳ سمت راست آن شروع و تا ۳:۲ دایره در سمت چپ ادامه می‌یابد و قسمت سمت چپ آن اندکی گودتر است. گردی حروف (ح) و (ع) با همین قاعده ولی اندکی بازتر و بزرگ‌تر از دیگر حروف گرد اجرا شده است. دهانه (ی) برخلاف شکل پایه حروف گرد تا ۱ نقطه کاهش یافته است. در کلیه حروف گرد، در قسمت ماقبل آخر و قبل از اتصال به گردی، حالت نازک و عمودی رایج در حروف گرد (محدوده A در تصویر ۸)، وجود ندارد. در نتیجه حذف چنین ضعف‌هایی در خط سبب می‌شود تا سر حروف با پهنای تقریباً ۱:۲ قلم به‌شکل پایه متصل شود و زیبایی و ظرافت خط را از بین ببرد.

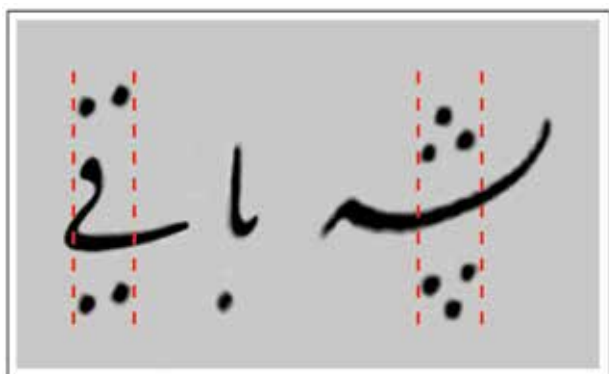
- الگوی حروف مفرد: در مفردات به‌دلیل ماهیت حروف و نوع نگارش آنها، نمی‌توان معیار ثابتی را در آنها لحاظ کرد. در این میان تنها می‌توان به چگونگی حرکت قلم در حرف (ر) اشاره کرد که در حرکت دوم (و) نیز تکرار شده است.

وجود دارد که غالباً در ابتدا یا انتهای سطر است. برخی از سطر بندی‌های میرعلی به‌ترتیب اولویت و فراوانی و با توجه به محل قرارگیری کشیده‌ها، در جدول ۱ آرایه شده است.

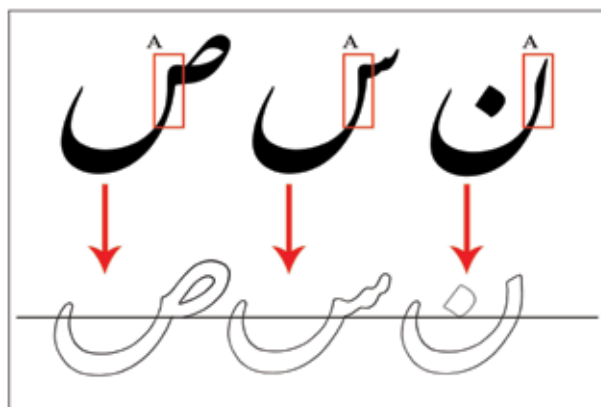
بحث

با بررسی رسم الخط میرعلی تبریزی و قواعد به‌کار رفته در نگارش هر حرف، می‌توان برای هر دسته از حروف کشیده، گرد، مفرد و نقطه‌ها، یک الگو یا معیار نگارش در نظر گرفت. براساس حسن تشکیل در کتابت میرعلی، الگوی حروف به‌قرار زیر است:

- الگوی حروف کشیده (مدات): شکل (ب) کشیده با ۸ نقطه طول و ۲ نقطه ارتفاع را می‌توان به‌عنوان شکل پایه در نوشتن این دسته از حروف - به‌جزء (س) کشیده - محسوب کرد. این شکل به‌صورت کشیدگی کوتاه یا ناقص است و به‌ندرت کشیده کامل در رسم الخط میرعلی دیده می‌شود. همچنین نوعی تندی و تیزی که به‌دلیل طول کم کشش‌ها و ارتفاع زیاد آنهاست در اکثر حروف کشیده دیده می‌شود. الگوی حروف گرد (دوایر): در تمامی دوایر - به‌استثنای (ح)،

تصویر ۱۰. قرارگیری نقاط اصلی و تزئینی کلمه در امتداد یکدیگر در رسم الخط میرعلی. مأخذ: نگارنده.

تصویر ۹. عدم وجود حالت نازک و عمودی قبل از اتصال به گردی در رسم الخط میرعلی. مأخذ: نگارنده.

در ذهن مخاطب تداعی می‌شود (تصویر ۱۰).

نتیجه‌گیری

حُسن‌تشکیل در رسم‌الخط میرعلی شامل چهار دسته کشیدگی‌ها، دوایر، مفردات و نقطه‌هاست. شکل (ب) به‌عنوان شکل پایه در نوشتن اغلب حروف کشیده است. طول مدات نسبتاً کوتاه و ناقص و به‌ندرت کشیده کامل در آن وجود دارد. طول کم مدات و ارتفاع زیاد آنها سبب نوعی تندی و تیزی در کشیدگی‌ها شده است. فرم و تناسبات حرکت دوم دوایر به‌طور یکسان تکرار شده است و از یک الگوی مشخص تبعیت می‌کنند. منتها این الگو در حروف (ح) و (ع) اندکی بازتر و بزرگ‌تر و در حرف (ی) مقداری کوچک‌تر است. حرکات و تناسبات در مفردات (ر) و (و) به‌طور مشابهی اجرا شده است. نقطه‌ها کمتر از پهناى قلم، گوشه‌ها بدون تیزی و با انحنای متفاوت اجرا شده‌اند. زاویه نقطه‌گذاری ۶۰ درجه است و قطرهای نقطه نسبت به خط کرسی ۱۵ درجه انحراف دارند. نقطه سوم در سه نقطه‌های رو به بالا به‌سمت راست و در سه نقطه‌های رو به پایین به‌سمت چپ تمایل دارد.

حُسن‌وضع در رسم‌الخط میرعلی در پنج دسته افزودن و کاستن نقطه، کاستن حروف، تزئینات و آرایه‌ها، اتصال حروف و نوع سطر بندی قابل بررسی است. اتصال برخی از حروف احتمالاً در ادامه خط تعلیق است و افزودن نقطه به‌پیروی از سنت قدیم کتابت بوده است. کاهش نقطه، تزئینات و آرایه‌ها و محل قرارگیری کشیدگی نیز اکثراً

الگوی نقطه‌ها: نقطه در نستعلیق به‌شکل لوزی است که با تمام پهناى قلم اجرا می‌شود، ولی در نگارش میرعلی نقاط کمتر از این میزان است. زاویه نقطه‌گذاری ۶۰ درجه است و نسبت به خط کرسی ۱۵ درجه به‌سمت چپ متمایل است. در سه نقطه‌های رو به بالا-مثل حرف (ش)- نقطه سوم متمایل به‌سمت راست دارد و در سه نقطه‌های رو به پایین-مثل حرف (پ)- نقطه سوم متمایل به‌سمت چپ است (تصویر ۹).

براساس حُسن‌وضع در کتابت میرعلی، قواعد به‌کار رفته در ترکیب حروف و کلمات به‌قرار زیر است:

فواصل بین حروف و کلمات به‌طور یکسان و یکنواخت نیست، بلکه در بسیاری از موارد فاصله بین حروف بیشتر از فاصله بین کلمات است. عدم جاگذاری صحیح و تنظیم مناسب فاصله بین حروف و کلمات، علاوه بر اینکه موجب اختلال در خوانش متن می‌شود، سبب شده است تا بسیاری از حروف یا کلمات انتهایی ستون‌ها حذف شوند.

در قواعد خوشنویسی نستعلیق، اتصال و درهم‌تنیدگی حروف و کلمات جایز نیست. وجود این ویژگی در شیوه نستعلیق میرعلی احتمالاً در ادامه خط تعلیق بوده است که تا قبل از رواج نستعلیق، خط رایج ایرانیان در کتابت بوده است. در نگارش میرعلی، کاستن نقطه، تزئینات و آرایه‌ها و محل قرارگیری کشیدگی در هر مصرع، غالباً به‌فراخور نوع ترکیب‌بندی سطر است. افزودن نقطه‌های تزئینی در زیر برخی از حروف نیز به‌پیروی از سنت قدیم کتابت بوده است. این نقاط تزئینی دقیقاً زیر نقاط اصلی قرار گرفته‌اند، به‌گونه‌ای که از امتداد نقطه‌های بالا و پایین، خط عمودی

به فراخور نوع ترکیب بندی سطر است.

پی نوشت ها

۱. انجمله به شناسنامه‌ای گفته می‌شود که کاتب پس از پایان کتابت در آخر نسخه خطی می‌نویسد. در انجمله‌ها معمولاً نام و نشان کتاب و پدیدآور و زمان و مکان رونویسی آورده می‌شود.
۲. «رقم» به معنای امضاء هنری است. هنرمندان ادوار قدیم به دلایل مختلف از جمله: عدم تشخیص موقع و مقام اجتماعی، خصلت گروهی تولید هنری و به تبع معیارهای اخلاقی و شخصیتی، آثارشان را امضاء نمی‌کردند. چنین رسمی در ایران تا اواخر قرن هشتم هجری/ چهاردهم میلادی برقرار بود، ولی به تدریج در عصر تیموری ترقیم آثار معمول شد (پاکباز، ۱۳۸۱: ۲۵۵-۲۵۶).
۳. «افشان»، اصطلاحی برای تزیین صفحات در نسخه‌های خطی با نقطه رنگ‌های طلایی افشاندن شده است (پاکباز، ۱۳۸۱: ۳۳).
۴. پهنای قلم جلی شش میلی‌متر تا دو سانتی‌متر است (قلیچ‌خانی، ۱۳۷۳: ۱۹۴) و قلم خفی با پهنای نیم تا سه‌چهارم میلی‌متر است (همان: ۱۶۵).
۵. زاویه بین زبانه قلم و کاغذ را گویند.
۶. هنگامی که دم قلم به پهن‌ترین حالت خود برسد یا پهنای آن بخش از حرف با پهنای واقعی قلم برابر شود، آن را قوت قلم گویند (همان: ۱۷۸). هرگاه قلم شکلی باریک‌تر از تمام قلم ایجاد کند یا دارای پهنایی کمتر از تمام قلم مانند نیش قلم یا نیم قلم داشته باشد به آن ضعف خط می‌گویند (همان: ۱۴۴).

فهرست منابع

- اسحاق‌زاده، روح‌الله. ۱۳۹۴. *اصول و مبانی خط نستعلیق و بررسی آن در شیوه صفوی و معاصر*. اصفهان: نشر مهرآذین.
- الحسنی، میرعماد. ۱۳۷۳. *آداب‌المشوق*. رسالتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته. به کوشش حمیدرضا قلیچ‌خانی، تهران: نشر روزنه.
- انصاریان، صالح. ۱۳۹۴. *مطالعه تطبیقی دو سبک رایج خط نستعلیق: سبک میرعمادالحسنی و محمدرضا کلهر*. چیدمان، ۴(۱۱): ۴۹-۴۰.
- آملی، شمس‌الدین محمد. ۱۳۷۳. *نفایس‌الفنون فی عرایس‌العیون*. رسالتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته. به کوشش حمیدرضا قلیچ‌خانی. تهران: نشر روزنه.
- بخاری، محمد. ۱۳۷۳. *فوائد الخط*. رسالتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته. به کوشش حمیدرضا قلیچ‌خانی، تهران: نشر روزنه.
- برومند امین، بهرام. ۱۳۸۶. *نشانه‌ها، آرایه‌ها و آذین‌ها در دستنویس‌های پهلوی و اوستایی*. نامه بهارستان، ۹(۱۳ و ۱۴): ۳۶۹-۳۸۸.
- پاکباز، رویین. ۱۳۸۱. *دایره‌المعارف هنر*، تهران: نشر فرهنگ معاصر.
- پاکزاد، زهرا و فدوی، محمد. ۱۳۹۱. *بررسی تطبیقی رسم الخط شاهنامه رشیدا با شیوه خوشنویسی عبدالرشیددیلمی*. نگره، ۷(۲۱): ۱۹-۵.
- تیموری، کاوه. ۱۳۹۰. *خوشنویسی معاصر ایران*. رشد آموزش هنر، (۲۵): ۲۵-۱۶.
- راوندی، سلیمان. ۱۳۷۳. *راحه‌الصدور و آیه‌السرور*. رسالتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته. به کوشش حمیدرضا قلیچ‌خانی، تهران: نشر روزنه.
- رفیقی‌هروی، مجنون. ۱۳۷۳ (الف). *آداب‌الخط*. رسالتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته. به کوشش حمیدرضا قلیچ‌خانی، تهران: نشر روزنه.
- رفیقی‌هروی، مجنون. ۱۳۷۳ (ب). *رسم‌الخط*. رسالتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته. به کوشش حمیدرضا قلیچ‌خانی، تهران: نشر روزنه.
- رفیقی‌هروی، مجنون. ۱۳۹۳ (ج). *خط‌وسواد*. رسالتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته. به کوشش حمیدرضا قلیچ‌خانی. تهران: نشر روزنه.
- روان‌جو، احد. ۱۳۹۱. *پژوهشی در اجازه‌نامه یا اذن‌نامه در قلمرو هنر خوشنویسی*. هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ۴(۵۰): ۴۳-۵۰.
- سرمدی، عباس. ۱۳۷۹. *دانشنامه هنرمندان ایران و اسلام*. تهران: نشر هیرمند.
- سنگلاخ خراسانی، محمدعلی. ۱۳۸۸. *تذکره‌الخطاطین*. مشهد: قاف.
- عابدین‌پور، وحید، فیاض‌انوش، ابوالحسن و اللهیاری، فریدون. ۱۳۹۴. *پیوند خوشنویسی و تشیع در عصر تیموریان، تاریخ اسلام و ایران*، ۲۵ (۲۸): ۱۴۳-۱۷۰.
- عالی‌افندی، مصطفی. ۱۳۶۹. *مناقب‌هنروران*. ت: توفیق، سبحانی، تهران: نشر سروش.
- فضائی، حبیب‌الله. ۱۳۹۰. *اطلس خط: تحقیق در خطوط اسلامی*. تهران: نشر سروش.
- قطاع، محمد مهدی. ۱۳۸۰. *تحلیلی بر کرسی خط نستعلیق شیوه میرعماد*. فرهنگ اصفهان، ۸ (۲۰): ۸۲-۸۷.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. ۱۳۷۳. *فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته*. تهران: نشر روزنه.
- قمی، قاضی‌احمد. ۱۳۸۳. *گلستان هنر*. به تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران: نشر منوچهری.
- کاسپور، هدا و چاریبی، عبدالرضا. ۱۳۹۲. *مقایسه تطبیقی شیوه خط خوشنویسان تأثیرگذار در تولید نرم‌افزارهای خوشنویسی*. نگره، ۸ (۲۵): ۵۱-۶۳.
- لسان‌الملک، هدایت‌الله. (بی‌تاریخ). *تذکره خوشنویسان*. تهران: چاپخانه روشن.
- متینی، جلال. ۱۳۸۶. *رسم‌الخط نسخه ختم‌الغرایب*. نامه بهارستان، ۹(۱۳ و ۱۴): ۹۵-۱۰۲.
- محمودی، آزاد. ۱۳۸۷. *اصطلاحات خوشنویسی در شعر شاعران بزرگ ایران*. تهران: نشرمتن.
- مشهدی، سلطان‌علی. ۱۳۷۳. *صراط‌السطور* به کوشش حمیدرضا قلیچ‌خانی، تهران: نشر روزنه.
- موسوی رکنی، سید محمد هادی. ۱۳۹۵. *نقد دیدگاه سنت‌گرایان در مورد سرآغاز هنر خوشنویسی*. باغ نظر، ۱۳ (۳۸): ۶۸-۶۱.

• هفت قلمی دهلوی، غلام محمد. ۱۳۳۹. تذکره خوشنویسان، کلکته : بیپتس مشن.

• هروری، میرعلی. ۱۳۷۳. مداد الخط؛ رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته. به کوشش حمیدرضا قلیچ خانی. تهران : نشر روزنه.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

شه کلاهی، فاطمه. ۱۳۹۷. قواعد رسم الخط میرعلی تبریزی براساس نسخه خسرو و شیرین نظامی (محفوظ در گالری فریر - ۱۰۸ هجری قمری). باغ نظر، ۱۵ (۶۱) : ۶۵-۷۶.

DOI: 10.22034/bagh.2018.64260

URL: http://www.bagh-sj.com/article_64260.html

